

Gazdasági válság és cirkuláció *

Economic Crisis and Circulation

Illés Sándor

Aktív Társadalom Alapítvány

E-mail:

dr.illes.sandor@gmail.com

Kulcsszavak:

nemzetközi vándorlás, cirkuláció, cirkuláris vándorlás, statisztikai hatás, gazdasági világválság, Magyarország

Az egyik otthonból a másik otthonba oda-vissza történő cirkuláris mobilitás egyre gyakoribbá válik a globalizáció korában. A tanulmány empirikus tényekkel szolgál a Magyarországra érkező nemzetközi cirkuláris vándorokról a gazdasági világválság időszakában (2009–2012), összehasonlítva azt a válságot megelőző időszakokkal (2006–2008). A dolgozat fő célja, hogy számszerűsítse e válságnak a nemzetközi viszonylatban cirkuláló vándorokra gyakorolt egyes statisztikai hatásait. A szerző beilleszti eredményeit a jelen társadalmi-gazdasági-vándorlási környezetbe, továbbá lehetséges magyarázatokat vázol fel a mért hatásokkal kapcsolatban.

* A tanulmány az Európai Népesedési Konferencián (EPC 2016) Mainzban, Németország, elhangzott előadás rövidített és módosított változata.

Circular mobility from one home to another and vice versa has become frequent during the era of globalisation. This paper provides empirical evidence from the long-term international circular migrants arriving Hungary in the economic crisis period of 2009-2012 in comparison with the previous period of 2006-2008. The principal aim of this paper is to quantify some statistical effects of economic crisis on the international circulators. The authors embed the results to recent socio-economic migratory context and try to find possible explanations of the effects measured.

Keywords:

international migration, circulation, circular migration, statistical effect, economic crisis, Hungary

Beküldve: 2017. március 31.

Elfogadva: 2017. december 6.

Bevezetés

A cirkuláció fogalma ismerős a természet-, az élet- és a társadalomtudományok művelői körében. A természettudományokat reprezentáló földtudományokban a nagy földi légkörzés egyes rendszereire vagy a hideg és a meleg tengeráramlások rendszereire jellemző az elemek többszörösen visszatérő jellege. Az élettudományokban az élő testben működő visszatérő áramlások gyakori példája a véráram cirkulációs jellege. A társadalomtudományi példákat a területi mobilitás többszörösen visszatérő folyamatai adják (Bódis–Michalkó 2017, Egedy 2017, Lados–Hegedűs 2017).

A területi mobilitás mozgásformáin belül a belföldi és a nemzetközi vándorlás egyre gyakoribbá válik az egyének, a családok és egyéb mikroközösségek életében a nemzetköziség, a nemzetek felettség és a globalizáció fogalmaival fémjelzett korszakban (Castles 2014). Az egyéni és a kisközösségi döntésen alapuló, világméretben növekvő mértékű, országhatárokat átszelő migráció megkérdőjelezhetetlen megatrenddé vált. A számosság és a gyakoriság növekedésével egyre több egymásba fűződő, egymáshoz kapcsolható vándorlás lelhető fel a területi mobilitás palettáján (McHugh et al. 1995, Tannenbaum 2007, Eke et al. 2009, Findley 2011, Gábrity-Molnár 2012). Az egyén életére korlátozott külső vándorlási folyamatok összekapcsolódásáról, rendszerré szerveződéséről azonban kevés információnk van (Fischer–Malmberg 2001, Beauchemin 2014, Silvestre–Reher 2014). Az ismerethiány annak ellenére létezik, hogy egyre több és jobb minőségű nemzetközi vándorlási statisztika készül pusztán nemzeti érdekekből, illetve a nemzetközi szervezetek inspirálására és aktív közreműködésével (Bilsborrow et al. 1997, Poulain 2006, Taylor–Bell 2012). A tanulmányban tárgyalt új típusú többes nemzetközi migrációs jelenség, nevezetesen

a cirkuláció szisztematikus kutatási folyamat keretében történő feltárása e tudásbeli hiányosság kiküszöbölésére tett lépéssorozatba illik bele Magyarországon.

A tanulmány első és egyben statisztikai jellegű célja az, hogy elkülönítsük a többszörös nemzetközi vándorokat az először Magyarországra érkezőktől és azoktól a nemzetközi szinten többszörösen mobil személyektől, akik nem tekinthetők vándoroknak. Továbbá kísérletet teszünk a cirkulálók és nem cirkulálók mennyiségi, aránybeli és időbeli változásainak kimutatására. A tanulmány második célja, hogy felmérje és számszerűsítse a 2008-ban kezdődött gazdasági világválságnak a cirkulálókra gyakorolt egyes hatásait Magyarországon.

A kitűzött célok megvalósítása érdekében az első fejezetben – a kétlakosság és a többlakosság, valamint a sorozatos vándorlások bemutatásával – általános elméleti és értelmezési keretbe helyezzük a cirkulációt. A második fejezetben kifejtsük a nemzetközi cirkuláris migráció tanulmányozásához használt adatokat és módszereket, a gazdasági világválságnak a területi mobilitásra és a hazai trendekre gyakorolt hatását, továbbá a cirkuláció rendszerszerű jellege mellett érvelünk, mintegy megelőlegezve a tanulmány fő mondanivalójának összefoglalását.

A nemzetközi cirkuláris migráció általános elméleti és értelmezési kerete

A letelepedési célú migráció értelmezésének lényege, hogy a vándorlást egyszeri eseménynek tekintjük, ami viszonylag ritkán történik meg az egyén életútjában, valamilyen rendkívüliséggel bír, hiszen az egyén életviszonyai alapjaiban változnak meg. Nem csak egyszerűen elvándorol, hanem megszakadnak a kapcsolatai a kibocsátó hellyel. Gyakran tudatosan felégeti a visszavezető hidakat. Ugyanakkor a folyamat fogadó oldalán a bevándorló a régi élete tagadásaként, új életet igyekszik kialakítani az alkalmazkodás, a beilleszkedés, a beolvadás stációi mentén.

Kétlakosság – többlakosság

A vándorlási folyamatok egyre gyakoribbá válása és összekapcsolódása (melyek egymástól nem függetlenek az egyének és a társadalom szintjein egyaránt) már a XIX. században sem kerülte el a tudósok figyelmét. Lásd a klasszikussá vált Ernst Georg Ravenstein egyes törvényszerűségeit a jelentős áramlásokat követő, illetve azokhoz kapcsolódó, szinte szükségszerű ellenáramlásokról. Az ellenáramlásokkal eljutottunk a visszavándorlások fogalmához (return migration). A XX. század közepétől a sorozatos migráció (serial migration, repetead migration, chain migration) fogalmán (Jeffery–Murison 2011) és a cirkuláris migráció (circular migration) fogalmán (McLoughlin–Münz 2011, Hugo 2013) már többszörösen összekapcsolódó vándorlásokat értettek.

A kapitalizmus hajnalától kezdődően az egyének többszörös mozgása, a távolságfüggés és a határok elválasztó funkciója miatt a belföldi vándormozgalomban volt tömegesebb. Az állandó lakóhelytől elkülönülő ideiglenes lakóhely adminisztrá-

tív jellegű fogalma a hagyományos vándorlás korai erodálódásának kézzelfogható jele volt a második világháborút követően. Már hivatalosan is két lakcíme lehetett egy egyénnek, és a kettő között hatósági aktus nélkül szabadon költözhetett évente akár többször is. Tehát több mozgás kapcsolódhatott össze az egyén vándorlási életútjában. Szezonális migrációs rendszerek is kialakulhattak, ahol a lényegét nem csak a többes mozgás jelentette, hanem a mozgások időbeli rendje, ritmusa. Ezeket a komplex rendszereket a belföldi vándormozgalmi statisztikák nem követték, csak a folyamat kezdetéről, annak kereteiről és befejeződéséről volt tudomásuk.

A kapitalizmus kibontakozásával együtt járó kommunikációs és közlekedési technika, technológia robbanásszerű fejlődésével, az országhatárok elválasztó funkciójának mérséklődésével és a határok egyre könnyebb átjárhatóságával (Lévai 2006) a többes vándorlások a nemzetközi szinten is megjelentek. Emiatt azonban fogalmi bizonytalanság állt elő, hogyan is nevezzék az új jelenségeket, folyamatokat, rendszereket, amelyeket még mindig csak elemeiben ragadtak meg. (Igaz gyakran figyelembe vették azok mobilitási jellegű tartalmát is.) A szezonális vándorlások (seasonal migration) ritmusát a mezőgazdasági és az építőipari tevékenységek évszakfüggősége adta egykoron. Manapság ezekhez a tevékenységekhez csatlakoznak a szezonális turisztikai termékekhez kapcsolódó rendszeres keresleti és kínálati típusú mozgások (Michalkó 2012). Az ingavándor-forgalomnak lehetett heti és havi ritmusa (pendulum migration), ami már magával hozta a többes lakóhelyet, igaz azok közül egyik kitüntetett állandósággal bírt. A magyar szakirodalomban e jelenségegyüttes azonosítására egyik oldalról az ideiglenes vándorlás, másik oldalról a távolsági ingázás fogalmi honosodtak meg. A napi ingázás annyira távol állt a vándorlásoktól és annyira sajátos jegyekkel bírt, hogy még az angolszász nyelvterületen is önálló elnevezést kapott (daily commuting). Az idegenforgalom helyett a modern elnevezésnek számító turizmusban, annak a nemzetek közötti válfaját nemzetközi utazásnak hívták (international vacation/travel). Mivel a letelepedési célzatú vándorlás nemzetközi léptékben is működött (international migration), egyfajta párja volt a belföldi vándorlásoknak (internal migration). A sokkal gyakoribb és a többség jegeit magán hordozó nemzetközi vándorlásokat az antropológusok transznacionális vándorlásnak (transnational migration) nevezték. Ez a futótűzszerűen elterjedő fogalom egyes összekapcsolódó nemzetközi vándorlásokat nemzetek felettségét helyezi előtérbe a nemzetköziség helyett, az új transznacionális szereplők létrejötte miatt (Glick Schiller–Salazar 2013). Kritikai megjegyzésként hozzá kell tenni, hogy ez a 'területek feletti' megközelítés nemcsak a nemzetállamok, hanem a helyek jelentőségét is alábecsülte (gyakran negligálta). A ritka transznacionális vándorok mellett a tömeget a transzlokális vándorok adják, akiknek kötődései inkább a kibocsátó és a fogadó helyre (településre) vonatkoznak, mint az országokra (Brickell–Datta 2011). A magyar közbeszédben is gyakran előfordul, hogy: 'kimegyek Londonba dolgozni, majd hazajövök Budapestre'. Vagyis nem úgy hangzik a hétköznapiakban, hogy az Egyesült Királyságba megyek ki dolgozni és Magyarországra térek vissza.

Sorozatos vándorlások

A modern egyén életútjában az egyszeri áttelepedés helyett egyre inkább kettő vagy annál több áramlás kapcsolódik össze. A legegyszerűbb vándorlási rendszer minimum kételemű. Ennek hétköznapi példája a visszavándorlás, amibe beleértendő a visszavándorlást megelőző odavándorlás is. Ha a visszavándorlás nemcsak egy alkalommal történik meg, hanem többször is, és az ismétlődő folyamat még időbeli rendszerességgel is bír, akkor, mint az előzőekben említettük, szezonális vándorlásokkal állunk szemben. Gazdasági motivációk esetén ebben a megközelítésben a távolsági ingázások és az ideiglenes vándorlások fogalmaihoz jutunk el (Kovács et al. 2015). A kikapcsolódást célzó élményszerző mozgások esetén pedig a turizmushoz (Michalkó 2010). Eddig két pontra (indulás–érkezés) korlátoztuk a vizsgáldásunkat. Elméletileg feltehető és a valóságban már létezik az a térbeli mintázat is, amelyben három vagy annál több földrajzi helyet kötnek össze az egyén összekapcsolódó, időben rendszeres vagy rendszertelen mozgásai, a településtől kezdődően, az országokon keresztül a nemzetek fölötti integrációkig (lásd 1. ábrát).

A globalizáció korában a többes mozgások egyre gyakoribbá válásával párhuzamosan egyéb többes jelenségek is megjelentek, melyek nagy valószínűséggel nem függetlenek a cirkulációtól, nevezetesen:

- többes lakóhely (McHugh et al. 1995, Klinthäll 2006)
- többes állampolgárság (Bloemraad 2004, Faist et al. 2004, Töttös 2013)
- többes ingatlantulajdonlás, -birtoklás (Hall–Müller 2004)
- többes állás (munkahely) (Kaufmann et al. 2004)
- többes identitás (Tannenbaum, 2007)
- többes lojalitás (Waldinger 2008)
- többes társas kötelék (családi, házastársi, élettársi, baráti) (Hondagneu-Sotelo–Avila 1997, Hagan et al. 2008, Popov 2010, Baldassar–Merla 2014)
- többes tudás (Williams–Baláz 2008).

A felsorolás nem teljes körű, hiszen tovább folytathatnánk a sort. Ebben a listában csak azok az újonnan felbukkanó jelenségek szerepelnek, melyek kapcsolatba hozhatók a többes mozgásokkal. Alapkutatási kérdésként merülhet fel, hogy vajon mik lehetnek a jelenségek egymáshoz viszonyított relációi? Mi minnek az oka? Mi minnek az okozata? Esetleg egyszerűen csak koincidenziákról van szó, melyet valamilyen mélyben rejlő közös okok idéznek elő?

A cirkuláris migráció nélkülözhetetlen feltétele a szokásos lakóhelyek és/vagy tartózkodási helyek együttese. Legalább kettő lakóhely szükséges a cirkulációs folyamatok beindulásához, de mint már említettük, nem lehetetlen a három vagy annál több lakóhely sem a kibontakozása során. Tehát az egyén nem egy, hanem több lakóhelyet tart élete keretének. Igen gyakran létezik egy kiemelt, egyes sorszámú lakóhely, a szokásos életvitel központja. Vélhetően az egyén nehezen tud hierarchiát felállítani lakóhelyei között. Hasonlóan ragaszkodik mindegyikhez, hiszen azok lehetnek munkája telephelyei vagy azokhoz közeli települések. Megoszthatja továbbá

munkaidejét és szabadidejét közöttük, illetve nyugdíjasként a szabadidő változatos felhasználását teszi lehetővé a többes lakhatás.

A többes állampolgárság már nemzetközi szintre emeli a cirkulációt, hiszen a szokásos lakóhelyek és tartózkodási helyek különböző országokban is lehetnek. A többes állampolgárság, megkönnyíti az országhatárokon történő átjutást, a hazai munkaerőpiac külföldieket kizáró szegmenseibe enged be, továbbá ingatlan, természetvédelmi terület vagy termőföld szerzésének korlátaiba sem ütközik a hazai státusú befektető.

A többes ingatlantulajdonlás és -birtoklás előfordul az aktív életút állomásai között is a tehetős, vagyonos egyének körében, azonban az aktív életút későbbi, nagyobb jövedelmet hozó részében, illetve a korai nyugdíjas életszakaszban jellemző inkább. Hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt előfordul a jelenség, miközben a szokásos lakóhelyek és tartózkodási helyek jogi vetületeire helyeződik a hangsúly.

A többes állás, a többes munkahely jelensége sokkal inkább kötődik a helyben lakáshoz, mint a lakóhely változtatásához. Azonban bizonyos specifikus tudás, képesség, készség birtokában még alacsony végzettség esetén is cirkuláris jellegű mozgások alakulhatnak ki a munkahelyek között. Véltetően viszonylagosan gyakoribb a többes állás, a többes munkahely jelensége a magasan végzettek körében. Tudományos kutatók esetén lassan normává válik a nemzetközi mobilitás. Egyéni szinten összekapcsolódó területi mobilitások esetén újra a cirkuláris mozgásokhoz juthatunk. Egyfajta szimptomaként a tudományos publikációikban egyre gyakoribbá válik a többes munkahely megjelölése, ami mögött cirkuláris folyamatok is meghúzódhatnak.

Többes identitáson a helyekhez kötődést is érthetjük. Az egyén nem kíván végérvényesen elszakadni a szokásos lakóhelyétől és tartózkodási helyétől, továbbá nem kíván helyhez köthető identitást váltani, lokálpatriótának érzi magát mindkét, de néha több településen is.

A többes identitás és a lokálpatriotizmusok gondolköréhez kapcsolható a többes lojalitás jelenségegyüttese. Országon belül is értelmezhető, azonban nemzetközi viszonylatban véltetően gyakoribb. Érdekes, de meghaladja tanulmányunk kereteit, hogy a nemzetek, a nemzetiségek sokkal inkább megkövetelik a lojalitást, mint például a települések.

A többes társas köteléket a mikroközösségekben zajló újfajta, talán modernnek is nevezhető folyamatok alakítják ki. A házasságkötéssel hagyományosan is többes kötelékek születtek – a közvetlenül érintetteken kívül – a családokban, a rokonságokban és a baráti körökben. A modern válás már legtöbbször nem égeti fel a kapcsolatrendszereket, az újrarahasodás pedig kibővíti azokat. Válás utáni sajátos jelenség a gyermekek két- vagy többlakisága. A baráti és az ismerősi kapcsolatok jelenkori megszokszorozódását talán felesleges bemutatnunk e helyen.

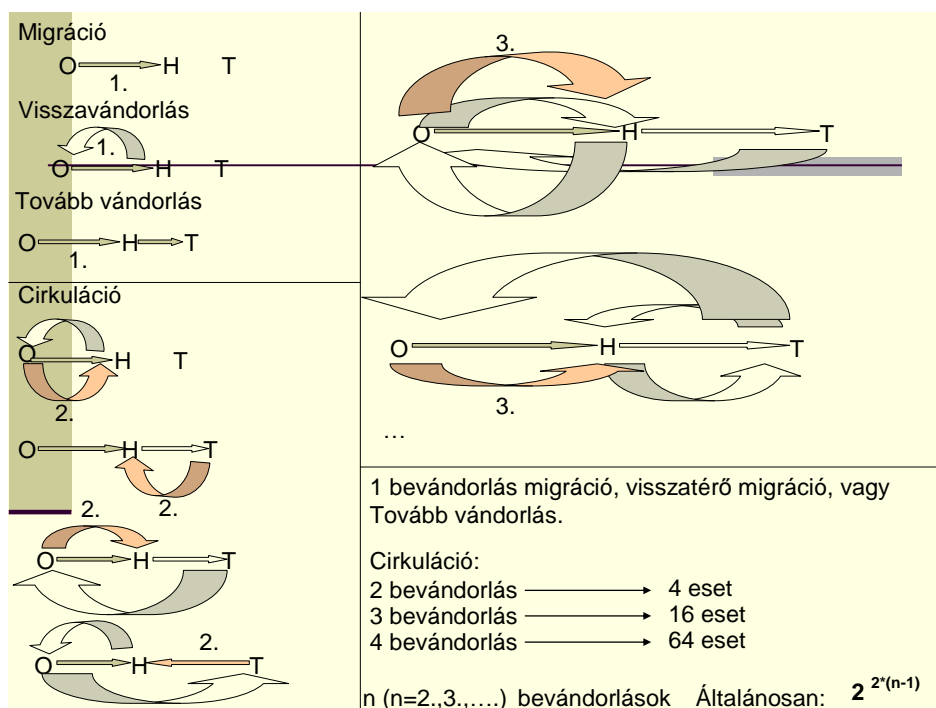
A többes tudás nem az egyre növekvő mikroszintű tudásmennyiség gyarapodására utal. Sokkal inkább az egyének növekvő mobilitásából fakad. A különböző helyeknek, országoknak – egyéni tapasztalatokon nyugvó – megismeréséből származó,

sajátosan individuális tudás ez. Nyilvánvalóan a mobilitási tőke egy formája a többes tudás, amely a kapcsolati tőkével és általában a társadalmi tőkével is rokon. Valószínűsíthető, hogy a többes tudás különböző helyeken, országokban és kultúrákban is sikeresen navigálja ugyanazt a személyt.

1. ábra

A nemzetközi cirkuláris migráció lehetséges formái, Magyarország mint fogadó ország esetén

Forms of long-term international circular migration in the case of Hungary as a receiving country

Jelmagyarázat: O: Eredet ország; H: Magyarország; T: Harmadik ország
 Forrás: Illés–Kincses (2017, 41. old.)

A nemzetközi cirkuláris vándorlásban (international circular migration) a ritmust – az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ) vándorlásdefiníciója szerint – az év jelenti. Minimum egy év tervezett és/vagy tényleges fogadó országban tartózkodást követően tekinthető az egyén nemzetközi vándornak. Az Európai Unió és annak gyakorlatát követve Magyarország is három hónapos tartózkodási kritériumot vezetett be, így esetükben mindössze a turista és a vándor különül el. Mérési és statisztikai szempontból meghatározó, hogy melyik időtartam-kritériumot vegyük alapul elemzésünkben. Természetesen az lenne ideális, ha mindkettőt külön alkal-

maznánk, majd összevetnénk azokat. Azonban a korlátos erőforrásaink ezt nem tették lehetővé. Ebben az esettanulmányban – a globális összehasonlíthatóság követelményét szem előtt tartva – az ENSZ fogalmát alkalmaztuk. Gyakorlati szempontokból mérési perspektívánk Magyarországra mint nemzetközi vándorokat és cirkulálókat fogadó országra korlátozódott. Elemzésünk területi aspektusai azonban hazánkon túl is mutatnak.

Kutatásunk alanyai – mint említettük – kizárólag csak olyan bevándorló státusú többszörös vándorok, akik külföldi állampolgárok. Nem mellőzzük, sőt referenciacsoporthoz természetesen folyamatosan vizsgáljuk az első alkalommal bevándorlókat is.

Nemzetközi cirkuláris vándorlás különös tekintettel a gazdasági világválságra

Empirikus vizsgálatunkat a nemzetközi viszonylatban cirkulálókra vonatkozó magyar bevándorlási adatok alapján végeztük el. A perspektívánk tehát egyértelműen Magyarország, mint fogadó ország centrikus (inward perspective). Elméletileg, sőt gyakorlati szempontból is lehetséges, hogy kibocsátó országgént vizsgáljuk a Magyarországon bevándorlóként tartózkodó külföldi állampolgárokat (outward perspective). Cirkulációjukat ez esetben csak az eredet (a kibocsátó) országba való második visszatérésükkor állapíthatnánk meg. Tehát egyszer kivándoroltak és egyszer visszamentek, továbbá másodszor kivándoroltak és másodszor visszamentek. A cirkuláció így minimum négy mozgásból álló rendszer lenne, miközben a Magyarországra bevándorlásuk csak előzménye lenne a kutatásunkban kivándorlásként regisztrált visszavándorlásuknak (a Magyarországon született külföldi állampolgárok kivételével).

Adatok és módszerek

Kutatási alapadataink a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalból származnak. A kiindulási információkat, újfajta nemzetközi vándorlási statisztika készítése céljából, a Központ Statisztikai Hivatalban dolgozták fel, *Kincses Áron* vezetésével. Az információk kutatási értékét befolyásolja az, hogy azok az állami adminisztráció működése során hivatalos, elsősorban az ügymenet szempontjából nélkülözhetetlen adatokat (rekordokat) tartalmaznak csak. Kutathatósági igények és tudományos szempontok oldaláról igen korlátozott lehetőségekkel bírnak. Nagy előnyük viszont a teljeskörűsége törekvés és az összehasonlíthatóság más országok hasonló típusú adataival, melyek szintén az ENSZ által ajánlott definíción alapulnak.

Kutatásunk makrolátásmódja egyértelműen adott (Sanderson 2010). Ebből a látószögéből nem tudjuk megvizsgálni a cirkuláció összes releváns vonatkozását, azonban egyes kérdéskörökre, mint például a trendek alakulására kiemelt figyelmet fordítunk (Bailey 2010, Skeldon 2012). Mi azokra a 2006 és 2012 között érkező vándor-

rokra koncentrálnak, akiket 2001 óta már legalább egyszer regisztráltak bevándorlóként. Az említett évekre vonatkozóan el tudtuk különíteni a másodsorra, a harmadsorra, a negyedszerre – és így tovább – Magyarországra bevándorlókat, akik cirkulálóként a vizsgálatunk kiemelt tárgyai lettek.

Az elsődlegesnek tekintett eredeti adatbázis egyéni rekordokat tartalmazott a 2001 és 2012 közötti időszakban legalisan regisztrált bevándorlókról. A hivatalos statisztikai definíciónak megfelelően, bevándorlóknak azokat a külföldi állampolgárokat tekintettük, akik különböző jogcímen legalább egy évig, vagy annál hosszabb időszakig tartózkodtak Magyarországon. Ez az időtartam megfelelt a korábban említett ENSZ-definíciónak (Fassmann et al. 2009). A dokumentált legális státus nemcsak lehetővé tette a szabad határátlépéseket, hanem egyenesen bátorította is azokat.

Áramlási (flow) adatokat dolgoztunk fel és elemeztünk, mert állományi (stock) adatokból vagy még inkább egyenleg (net migration) típusú mutatókból jelentős információvesztéssel együtt járó cirkulációs adatokat képezhettünk volna. Az egyéni rekordok alapján a természetes személyek azonosíthatóak voltak ebben az adatbázisban. Az egyéni adatfájlok tartalmazták a vándor családnevét, keresztnévét, születési idejét, helyét, családi állapotát és állampolgárságát, valamint szokásos magyarországi tartózkodási helyét. Saját módszert dolgoztunk ki a cirkuláris nemzetközi vándorok másodlagos adatbázisának megalkotására, hiszen az érdeklődésünk a cirkuláló személyekre terjedt ki (Illés–Kincses 2017). E módszer keretében minden egyes vizsgált év adatait összevetettük a megelőző, 2001-ig visszanyúló adatokkal (például a 2006. évet a 2001–2005. évvel vagy a 2012. évet 2001–2011. évvel).

Az adatfeldolgozás során speciális számítástechnikai programot dolgoztunk ki az egyéni adatfájlok közötti kapcsolatok azonosítása céljából. Nevezetesen azért, hogy a különböző időszakokban meg lehessen találni ugyanazt a személyt. Zárójelben megjegyezzük, hogy egyes skandináv országokban az egyéni azonosító szám (Personal Identification Number, PIN) birtokában, közvetlenül történik meg a természetes személyek összekapcsolása a cirkulációs adatok képzésekor (Weber–Saarela 2017). Így a többször megtalált személyt többszörös vándornak tekinthettük. Az adatok összekapcsolásának első fázisában azokat a személyeket választottuk ki, akiknek ugyanaz volt családneve, keresztnéve, születési ideje és helye. Ez volt a cirkulálók elkülönítésének kiindulópontja, és egyben az első fázisa is. A második fázisban azokat az első fázisból kimaradtakat kapcsoltuk össze, akiknek ugyanaz volt a családneve és a keresztnéve, bármiféle speciális karakter nélkül, azonos neműek voltak, továbbá születési idejük és helyük ugyanaz volt. Erre a fázisra azért volt szükség, mert az adatokat rögzítő magyar hivatalnokok, legjobb tudásuk ellenére is, a különböző időpontokban másként rögzíthették ugyanannak a személynek az adatait, a nyelvi sokszínűség és a dokumentumok változatossága miatt (ne is említsük a hiányos, illetve elvesztett iratokat vagy a személyes adatok megváltozását). Az eredeti adatfájlok a két fázisban összekapcsoltak levonásával (kiesésével) tovább csökkent. A reziduum fájlok összefésülésének harmadik fázisában kizárólag csak azokat kapcsoltuk össze,

akik családi nevének első öt betűje ugyanaz volt, mindenféle speciális karakter nélkül. Nem vettük figyelembe a keresztnévet-keresztneveket azok változatossága miatt, viszont a nemzet, a születési helyet és időt igen. A következő fázisokban már a nevektől eltekintettünk, és fokozatosan, de egyre csökkenő sorrendben és tartalommal kapcsoltuk be a többi maradék változót (születési idő, születési hely, családi állapot, állampolgárság, valamint szokásos magyarországi tartózkodási hely). A gyakorlati munka során az eljárás hetedik, néha nyolcadik fázisában már nem találtunk összekapcsolható személyeket a maradékfájlokban az egyéni rekordok között. Mindent egybevéve így egy különleges másodlagos adatbázishoz jutottunk, ahol a cirkulálókat már a bevándorlási sorszámai szerint tudtuk osztályozni. (Minden egyes évben, az adott személy a legmagasabb vándorlási sorszáma szerint szerepelt. Időszakok, tehát évek összevonása esetén pedig az adott időszak legmagasabb sorszáma szerint soroltuk be az adott személyt. Ezzel a megoldással elkerültük a többes számbavétel klasszikus hibáját.)

Az évenkénti eredményeket összehasonlítva azt találtuk, hogy rendkívül nagy volt a fluktuáció a mennyiségekben, a mintázatokban és a trendekben egyaránt. A nagyfokú változatosság magyarázatára az a feltevésünk erősödött meg, hogy az évről évre tapasztalt erős heterogenitás fő oka inkább külső eredetű (adminisztratív és vándorlási politikai jellegű), semmint a folyamatokban magukban rejlő. Ezt a feltevésünket a nemzetközi cirkuláris vándorlással foglalkozó szakirodalom azon megállapítása is megerősítette, miszerint a nemzetközi cirkuláris vándorlás éves mintázatai meglehetősen cseppfolyósak (fluid), függetlenül a vizsgált országoktól (Newland et al. 2008, 1. old.). Mivel mi magunkra a folyamatokra voltunk kíváncsiak és nem az azokat befolyásoló, zavaró tényezőkre, ezért bizonyos jellegzetes éveket összevonva elemeztünk. Kézenfekvő megoldásnak tűnt a 2006–2012 közötti időszakot részekre bontani, a szabad egyéni döntésen alapuló vándorlást döntően meghatározó nemzetközi gazdasági tényezőkre koncentrálva. A 2006–2008 közötti időszakot a gazdasági világválság előtti periódusnak tekintettük, 2009–2012 pedig a válságos évek időszaka lett.

A gazdasági világválság hatása a nemzetközi mobilitásra

Az 1973-at követő válságos időszakok történései analógiákat szolgáltathatnak a 2008-ban kiteljesedő legutóbbi gazdasági világválság nemzetközi vándorlásra gyakorolt hatásainak feltérképezéséhez, hiszen a nemzetközi vándorlásban benne van a nemzetközi cirkuláció is. Mivel a válsággal sújtott vagy attól csak tartó államok szinte egy időben korlátozták a gazdasági bevándorlások lehetőségét, ezért a potenciális bevándorlókat nem sikerült más irányokba terelniük. Azok túlnyomórészt otthon maradtak. Következésképpen kevesebb immigráns érkezett a fogadó országokba. A válság hatására a gyenge munkaerőpiaci pozíciójú bevándorlók nagyobb valószínűséggel veszítették el a munkahelyüket, tehát az ottani létük alapját és alapvető célját a fogadó országokban. Ennek hatására megnövekedett a fogadó országokból történő visszaáramlás. Azon bevándorlók, akik a felerősödő taszító erők ellenére mégis a fogadó országban marad-

tak, azok a túlélési stratégiájuk részeként nemcsak a fogyasztásukat fogták vissza, hanem az otthoniak segítségének mértékét is, ami a hazautalások és a hazautazások ritkulásában szintén jelentkezett (Ratha–Sirkeci 2010, Castles 2011).

A globális gazdasági világválság rövid távú következményei egyenlőtlenül sújtották az egyébként ezer szállal egymáshoz kötődő fejlett államokat. Ez adta meg a válság mélységének, időtartamának és egyéb paramétereinek a regionalitását. A gazdasági recesszió nagyobb mértékű visszaesést okozott a posztszocialista európai országokban, mint a Föld más hasonló fejlettségű régióiban (Connolly 2012). Ebben a rendkívül heterogén csoportban a nyitott gazdaságú Magyarország mélyebb és hosszabb, 2008-tól 2011-ig tartó gazdasági visszaesést élt át. A recesszió hazai makrogazdasági mutatói (a GDP csökkenése, az egy főre jutó jövedelmek visszaesése, a munkanélküliségi ráta növekedése) hasonlóan alakultak kelet-közép-európai országokéhoz (Egedy 2012). A válság Magyarországon is pénzügyi válsággal kezdődött, ami gyorsan súlyos gazdasági és társadalmi válságba torkollott. Nemzetközi összevetésben nem volt kirívó eset a lakosság robbanásszerű eladósodása, a szinte korlátok nélküli fedezetlen kölcsönadási gyakorlat és a nemzetközi pénzügyi spekulációk miatt. A gazdasági hanyatlás véget vetett az elsősorban külső forrásokon alapuló hitelek fűtötte expanciónak, amelyre a fogyasztás és a beruházások növekedése épült. A válság mélypontjára, 2011 elejére, a lakosság és az állam eladósodottsága ugrásszerűen megnőtt, miközben a gazdaság egyik húzóágazatának számító, exportorientált ipari termelés folyamatosan csökkent (Kiss 2011). A gazdasági világválság a társadalom sérülékenységét is fokozta, és összességében romlottak az ország pozíciói Kelet-Közép-Európán belül. Az ország bevándorlókat vonzó ereje, amely már 2006–2007 táján megroppant, majd a gazdasági világválsággal radikálisan visszaesett, következésképpen a bevándorlók csábításáért folyó uniós országok közötti versengésben háttérbe szorultunk.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a válság egyik következményének a mobilitás egy szegmensére gyakorolt, nem várt pozitív hatását. A magyar fizetőeszköz, a forint leértékelése a beutazóforgalom, vagyis a turizmus élénkülést hozta. A turizmuson belül is a napi rendszerességű bevásárlóturizmus növekedett meg az eurózónához tartozó szomszéd országokkal határos térségekben (Michalkó et al. 2013).

Feltételezhető, hogy a gazdasági világválság mindennapi következményei leginkább az építőiparban és az egyéb termelő ágazatokban dolgozó bevándorló férfiakat és családtagjaikat sújthatták leginkább. A bevándorlási háttérrel rendelkező gazdaságilag nem aktív személyek, így a tanulók és a nyugdíjasok kitettsége a gazdasági világválságnak sokkal kisebb volt. A Magyarországon tanuló külföldi diákok létének alapja az őket kibocsátó országokból eredt, csakúgy, mint az országban élő külföldi nyugdíjjal rendelkezők esetében. A cirkulálók és a nem cirkulálók között számtalan különbség létezik. A cirkulálók szinte biztos, hogy magasabb fokú migrációs tőkével rendelkeznek, mint az első alkalommal bevándorlók. Szinte biztos, hogy a magyarországi életviszonyokról több személyes információval és saját tapasztalattal rendelkeznek. Ezek a tényezők miért ne szolgálhattak volna előnyként a krízis időszaká-

ban? Ha igen, akkor a cirkulálók pozitív szelekción estek át magasabb vándorlási tőkék miatt. A cirkulálók növekvő aránya például empirikus bizonyítása lehetne ennek a valószínűsíthető összefüggésnek. Ebben a tekintetben sajnos nem támaszkodhatunk a nemzetközi szakirodalom jelzéseire, ugyanis mind ez idáig nem képeztek kutatás tárgyát a válságnak a cirkulációra gyakorolt hatásai. A tanulmány következő alfejezeteiben ezt a hiányosságot kívánjuk részlegesen pótolni. Igaz, nem általános jelleggel, hanem mindössze egy esettanulmány keretében. Annak a specifikus kérdésnek többirányú megválaszolására teszünk kísérletet, hogy a Magyarországot megcélzó cirkuláris nemzetközi vándorlás mintázataiban milyen változások következtek be a gazdasági világválság idején.

A válság trendekre gyakorolt befolyása az idősorok tükrében

Az elemzésünk alapjául szolgáló empirikus tények a 2009–2012-es gazdasági világválság időszakára vonatkoznak. (A kezdő és a záró évek egy évvel való elcsúsztatása, a ténylegesen és a potenciális mobil személyek reakcióidejéből eredő késedelemmel indokolható.) A gazdasági recesszió sok fogadó országban csökkentette a bevándorlás mértékét és gyakran a teljes mobilitási spektrum többi elemét is (Zimmermann–Zaiceva 2012, Constant et al. 2013, Lang 2015). Megismételjük, hogy a tanulmányunk második célja a válságnak a nemzetközi vándorlásra gyakorolt hatásának, illetve egyes elemeinek számszerűsítése. Az összehasonlítás bázisát a visszaesés előtti 2006–2008-as időszak adja. E cél megvalósítása érdekében a kutatás kezdetén elérhető legfrissebb adminisztratív adatbázisból merítettünk. Módszertani megjegyzésként meg kell azonban említenünk azt, hogy a krízis előtti időszakra vonatkozó abszolút számok és relatív mutatók értékei kismértékben módosulhattak a megelőző publikációkban közölteknél (Illés 2015a, 2015b, Illés–Kincses 2017). Ennek magyarázatát az archív állományokban évről évre ismétlődő hivatalos adattisztítás adja.

Alapfeltételezésünk az volt, hogy a gazdasági világválság hatásai a két időszak közötti mennyiségbeli, aránybeli, összetételbeli és trendbeli különbségekben nyilvánulnak meg. Véleményünk szerint az összetétel-változás válság nélkül is jelentkező hatása, továbbá más erők működésének hatása is módosíthatta a mért eredményeinket. Ebben az időszakban azonban, minden kétséget kizáróan, a válság ereje volt a mindent felülíró domináns tényezője a változások kialakulásának. Nemcsak a fogadó magyar társadalomban működött, hanem az idetartó, érkező és itt tartózkodó nemzetközi vándorok körében is. Meg kell jegyeznünk, hogy a válság előtti, továbbá a válságos évek összevonásával a struktúrák változásából és a rövid távú tényezők befolyásoló hatásából származó zavaró tényezők hatását is nagyrészt elhárítottuk. A tisztítási műveletek végrehajtása után, eredményeinket jómagunk is nagy körültekintéssel fogjuk interpretálni. Majd magyarázatokat próbálunk találni azokra. Kiemeljük különlegességüket és fel kívánjuk tární a lehetséges következményeiket.

2006 és 2012 között 169 871 fő külföldi bevándorló érkezett Magyarországra. Közülük 25 268 fő már 2001-től bevándorló státusban tartózkodott az országban.

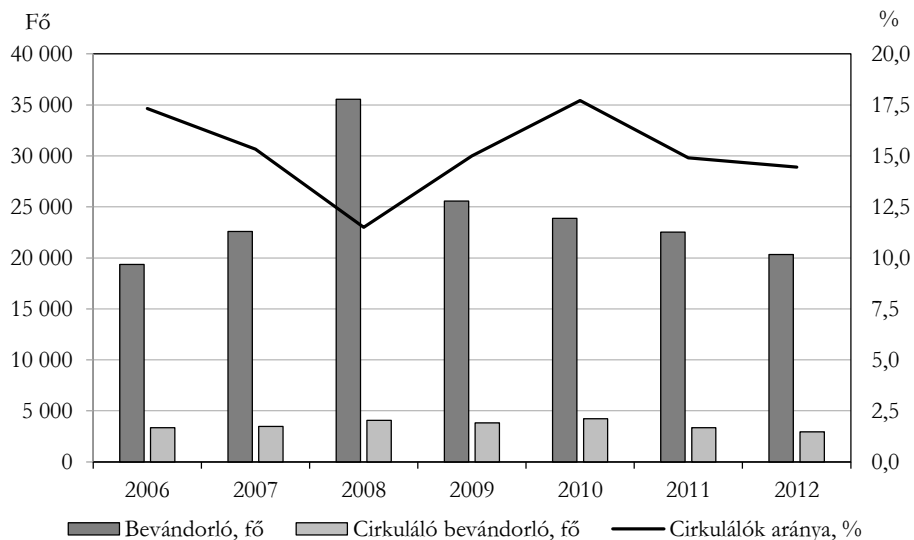
Az adatokból következik, hogy az egy évnél hosszabb ideig tartózkodó bevándorlók 14,9%-a olyan cirkulálónak tekinthető, aki aktuális érkezése előtti, személyes tapasztalatokkal, ismeretekkel rendelkezik az országról. A nemzetközi vándorok magatartása igen érzékenyen tükrözi a gazdasági, a társadalmi, a politikai hatásokat, sőt a globalizáció felerősödésével már a természeti folyamatok társadalomra gyakorolt hatásait is. Ha az arányoknál maradunk, és megkülönböztetjük a válság előtti, valamint a válság utáni gyakoriságokat, akkor azt kapjuk kiinduló eredményül, hogy a válság előtti időszakban 14,7% volt a cirkulálók aránya. Ez a gyakoriság nem csökkent a gazdasági hanyatlás idején, hanem stabil maradt, sőt kissé növekedett (15,1%).

Ebből azt az óvatos és további megerősítésre váró következtetést vonhatjuk le, hogy a cirkulálókat a válság visszatartó hatása kevésbé érintette, mint az első alkalommal bevándorlókat. A stabil, illetve növekvő gyakoriság ténye nem mond ellent annak a korábban már bemutatott alapvetésnek, miszerint a válság úgy általában csökkenti a bevándorlást. Kutatásunk megmutatja, hogy az általánosan csökkenő bevándorláson belül létezik olyan szegmens, aminek a képviselői mintha válságtűrőbbek lennének. Ez első pillantásra kétségkívül szokatlannak, sőt valószínűtlennek tűnik. A következőkben rámutatunk azokra a tényezőkre, amelyek számokban, ábrában és érvekben támasztják alá ezt a nívumnak tűnő sejtést.

2. ábra

A bevándorlók és a cirkuláló bevándorlók száma, valamint a cirkulálók aránya Magyarországon, 2006–2012 között

The number of international immigrants and international circulators and the share of international circulators in Hungary between 2006–2012

A bevándorlók és a cirkulálók idősorai a két térbeli mobilitási folyamat jelentős változékonyságát tükrözik (2. ábra). A válság előtti időszakban a nemzetközi vándorok száma jelentősen, a cirkulálóké kevésbé növekedett, így a cirkulálók éves aránya 2006–2008 között mérséklődött. A két folyamat változásai alapján úgy tűnik, hogy a prosperáló időszak kedvezőbb volt az első alkalommal bevándorlók útra kelésére, amennyiben a cirkulálókkal hasonlítjuk össze őket. A válságos időszak viszont teljesen más mintázatot mutat. A szakirodalmi jelzéseket (például Zimmermann–Zaiceva 2012, Constant et al. 2013) megerősítve, a Magyarországra bevándorlók száma folyamatosan csökkent a recesszió idején. Ettől eltérően a cirkuláció volumene stabil maradt 2009–2010-ben. A mennyiségekben mért ellentétes irányú változások következtében a cirkulálók arányszámai meredeken emelkedtek 2009–2010-ben. Ez az aránynövekedés tört meg 2011-ben. A trendmódosulás kiváltó oka nagy valószínűséggel a 2011-ben hatályba lépett új állampolgársági törvény volt. Ez alapján a határaink mentén élő magyar nemzetiségűek, illetve a nagyvilágban szétszóródott magyarok egyszerűsített eljárásban juthattak magyar állampolgársághoz (Gödri 2015).

Az említett törvény nyújtotta lehetőséget kihasználva sok Romániából, Ukrajnából és Szerbiából származó potenciális vándor, először bevándorló és cirkuláló vette fel a magyar állampolgárságot. A státus változása következtében ők már nem számítottak külföldinek, tehát kiestek a bevándorlók és a cirkulálók idegenrendészeti nyilvántartásából, vagy be se kerültek oda. Ez a jogi lépés nyilvánvalóan csökkentette és csökkenteni fogja a nemzetközi vándorlónak és cirkulálónak válás esélyét Magyarországon, mint fogadó országban. A krízis időszak következő két évében 2011–2012-ben valóban tovább csökkent a bevándorlók volumene, és esni kezdett a cirkulálók mennyisége is. Joggal feltehető a kérdés, vajon akkor is csökkent volna a cirkulálók mennyisége, ha az új állampolgársági törvény nem születik meg és/vagy nem lép hatályba 2011-ben? 2009–2010-ben a cirkulálás növekvő aránya a válságidőszak első két évében azt sejtette, hogy a cirkulálók rezisztensebbek a válság negatív hatásaira, mint az első alkalommal bevándorlók. A feltételezést megfordítva, krízisidőszakban sokkal inkább csökken az első alkalommal bevándorlás esélye, mint a többedik bevándorlásoké. Ezt a sejtést megerősíthette vagy megcáfolhatta volna az idő múlása. Vagyis, ha az állampolgársági törvény külső, ebből a perspektívából jelentősen zavaró hatása nem következik be. A fenti gondolatmenet következtében sajnos nem tudunk egyértelműen állást foglalni abban a kérdésben, vajon a cirkuláció orvosság-e a migráció gazdasági válság okozta egyes bajaira? Hajlunk viszont abba az irányba, hogy a 2009–2010-es évek növekvő cirkulációja szoros kapcsolatban állt a résztvevők kumulálódó vándorlásspecifikus tőkéjével, melyet érvényesíteni is tudtak a gyakorlatban. A magyar viszonyok előzetes ismeretének, sőt megtapasztalásának tehát igen nagy szerepe van az országba való többszörös bevándorlásban.

Visszatérve a számok nyelvére azt állapíthatjuk meg, hogy az első alkalommal bevándorlók évi átlagos száma 22 205 fő volt a válság előtti időszakban, illetve 19 490 főre csökkent a válságos években. A cirkulálók évi átlagos száma megfelelően 3 636,

illetve 3 590 fő volt. Tehát a csökkenés üteme sokkal kisebb volt a cirkulálók esetében. Ezen mozgások következtében a cirkulálók aránya 14,7-ről 15,1%-ra növekedett az összes bevándorlók között. Tehát még a spontán folyamatokat érintő jelentős külső befolyás sem tudta teljesen megkérdőjelezni a cirkulálók gazdasági világválsággal szembeni ellenálló képességéről alkotott hipotézisünk fenntarthatóságát.

Cirkulációs rendszerek

A növekvő számú és mértékű nemzetközi vándorlás megatrenddé vált a feudalizmust követő modern korban. A migráció eseménye egyre gyakoribbá vált az egyének életében. A többes vándorlások során nem egy, hanem legalább kettő vagy annál több áramlás kapcsolódik össze az életút során. Mérésük világszerte a szokásos lakóhely koncepcióján alapul, ami az ENSZ vándorlásértelmezésének egyik alapvetése. A vándorlást egyszeri eseményként fogják fel, ami viszonylag ritkán fordul elő az egyén életútjában. Az utazást követően a vándor véglegesen letelepszik (szokásos lakóhelyét új szokásos lakóhelyre változtatta). Ezzel a migrációfelfogással egyre kevésbé lehet megragadni, leírni, elemezni a globalizáció korának mind szövevényesebbé váló összekapcsolódó elemekből álló többes vándorlási rendszereit. Ez a megállapítás egyaránt érvényes a belföldi és a nemzetközi vándormozgalmakra.

A legegyszerűbb vándorlási rendszer minimum kételemű. Példaként a visszavándorlásokat említjük meg, amibe szükségszerűen beleértendő a visszavándorlást megelőző odavándorlás is (Lados–Hegedűs 2016). Ha a visszavándorlás nemcsak egy alkalommal történik meg, hanem többször is, továbbá az ismétlődő folyamat még évszakokhoz köthető időbeli szabályossággal is rendelkezik, akkor például a vándorlás szezonális. Gazdasági motivációk és napi ismétlődés esetén ebben a perspektívában az ingázások fogalmához és jelenségköréhez kerülünk közel (Egedy 2017). Napi periodicitást meghaladó ingavándor-forgalom esetén a távolsági ingázás a Magyarországon elfogadott fogalom. A kikapcsolódást célzó többszörösen visszatérő jellegű, élményszerző mozgások esetén a turizmus birodalmába jutunk (Bódis–Michalkó 2017). A nemzetközi mobilitás fogadó oldalán megragadott és értelmezett cirkulációnak az általános definíciója a következő lehet. A cirkuláció olyan, legalább három összekapcsolódó áramláselemből álló térbeli mobilitási rendszer, melyben az egyének többes, visszatérő mozgásai zajlanak (Illés–Kincses 2017).

A teljes körű, adminisztratív bázison nyugvó kutatásunk alapján megállapítható, hogy a külföldiek cirkulációja hazánkba, mint fogadó országba, tömegessé vált a nemzetközi vándorlási folyamatok keretében. A Magyarországra bevándorlók hozzávetőlegesen 15%-a cirkuláló migránsnak tekinthető 2006–2012-ben.

A korábbi bevándorló státusuk miatt a cirkulálóknak megelőző személyes tapasztalataik vannak az országról, hiszen korábban hosszabb ideig (egy évnél tovább) éltek itt. A cirkulálók tehát azok, akiket már nem először regisztrált az idegenrendészeti hatóság bevándorlóként. Így a cirkuláló vándorlók többszörösen szelektált alnépességnek tekinthetők. Első Magyarországra vándorlásukkal még lehet, hogy

csak a potenciálisan Magyarországra készülő, ténylegesen immobilak táborából váltak ki az eredet országukban. Másodszori Magyarországra vándorlásuk már az eredet országból első alkalommal kivándorlók csoportjából szakította ki őket és emelte be, Magyarország nézőpontjából, a cirkulálók közé. A bevándorlási sorszámok növekedésével egyre kisebb és kisebb, saját magukhoz egyre jobban hasonlító – egyre inkább önazonosulóvá váló – szubpopulációk tagjaivá váltak. Ezen kiválogatódási-kiválasztási mechanizmusok okozhatták a fiatal aktív életkorúak, a nőtlenek és a hajadonok kiemelkedő – az összes bevándorlót jelentősen meghaladó – arányait Románia (mint kibocsátó ország) és Budapest (mint kiemelt fogadó terület) esetében (Kincses 2012, 2015).

Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a szomszédos országokból érkezők köréből a magyarul tudó magyar vagy vegyes, többes nemzetiségűek térhettek vissza többszörös bevándorlóként, mintegy a cirkulálással oldva fel a szülőföldön maradás és az anyanemzet államában történő munkavégzés, illetve tanulás dilemmáját (Gábrity-Molnár 2012, Illés 2015b). Figyelemre méltó, hogy amíg az ezen dilemma megoldására kitalált felülről jövő kezdeményezések a legkülönbözőbb tényezők miatt sikertelenek maradtak, addig a cirkuláció a magyar–magyar dilemma egyik alulról jövő spontán megoldása volt 2011-ig. A nemzetközi cirkuláció jelensége évente többes nagyságrendű, az országról vélhetően pozitív tapasztalattal rendelkező népességet közvetít Magyarországra, igaz nem csak a határaink túloldaláról.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a nemzetközi cirkuláris vándorlást, esettanulmány jelleggel, egy fogadó országban elemeztük. Magyarország viszonylatában a kibocsátó ország perspektívájából is releváns lenne a nemzetközi cirkuláció vizsgálata, hiszen 2006 óta felgyorsult a magyar állampolgárok külföldre vándorlása, akiknek százezrei tartózkodnak manapság az országhatárainkon kívül. Igen érdekes kutatási kérdésnek tűnik az is, vajon a cirkuláció különböző formái megjelentek-e a körükben, továbbá mekkora mértékűek az egyes irányokban?

A tanulmány felmérte és számszerűsítette a 2008-ban kiteljesedő világgazdasági válságnak a cirkulálókra gyakorolt néhány hatását Magyarországon. Az elemzés módszere egyszerű volt. Összehasonlítottuk a válság előtti időszak, 2006–2008 számait, mutatóit és trendjeit a krízisidőszak 2009–2012 hasonló mintázataival. Azt feltételeztük, hogy a gazdasági világválság hatásai a két időszak közötti differenciákban rejlenek.

A szakirodalmi jelzések szerint a válság időszakában a bevándorlás csökkent a fejlett országokban. Ezzel összhangban Magyarországon is visszaestek az első alkalommal bevándorlók és a cirkulálók abszolút számai. Az első alkalommal bevándorlóké azonban intenzívebben csökkent, mint a cirkulálóké. Ezért a cirkuláció gyakorisága stabil maradt, sőt enyhén emelkedett 14,7-ről 15,1%-ra.

Tehát a 2008-ban kiteljesedő gazdasági világválság az első sorszámú vándorlást, a második sorszámú visszavándorlást és a harmadik, a többedik sorszámú cirkulációt eltérően érintette. A vándorlás mértéke csökkent, amivel szemben a visszavándorlásra és a cirkulációra ez nem volt jellemző. Kutatási eredményeink tükrében azt sejtjük, hogy a nemzetközi cirkuláris migráció ellenállóbbnak tekinthető a válságjelenségekkel szemben a nemzetközi migrációnál, a fogadó ország nézőpontjából. Ezt a további bizonyításra váró jellegzetességet a cirkulálók többszörös szelekciójával és a nagyobb mértékű vándorlási tőkével magyaráztuk. Ennek alapján azt az említett sejtésen alapuló hipotézisünket is megfogalmaztuk, hogy a cirkuláció orvosság lehet a nemzetközi vándorlás egyes bajaira gazdasági válságok idején és talán nem csak akkor.

Köszönetnyilvánítás

A szerző köszönetét fejezi ki a kutatást támogató Pallas Athéné Geopolitikai Alapítványnak (PAGEO) és az Aktív Társadalom Alapítványnak (ATA).

IRODALOM

- BAILEY, A. J. (2010): Population geographies, gender, and the migration-development nexus *Progress in Human Geography* 34 (3): 375–386. doi: 10.1177/0309132509344269
- BALDASSAR, L.–MERLA, L. (eds.) (2014): *Transnational families, migration and circulation of care: understanding mobility and absence in family* Routledge, New York, London.
- BEAUCHEMIN, C. (2014): A manifest for quantitative multi-sited approaches to international migration *International Migration Review* 48 (4): 921–938. doi: 10.1111/imre.12157
- BILSBORROW, R. E.–HUGO, G.–OBERAI, A. S.–ZLOTNIK, H. (1997): *International Migration Statistics. Guidelines for Improving Data Collection Systems* International Labour Office, Geneva.
- BLOEMRAAD, I. (2004): Who claims dual citizenship? The limits of post nationalism, the possibilities of transnationalism and the persistence of traditional citizenship *International Migration Review* 38. (2): 389–426. doi: 10.1111/j.1747-7379.2004.tb00203.x
- BÓDIS, G.–MICHALKÓ, G. (2017): Jöttünk, láttunk, visszatérünk: a visszatérő turisztikai forgalom *Területi Statisztika* 57 (3): 294–310. doi: 10.15196/TS570303
- BRICKELL, K.–DATTA, A. (eds.) (2011): *Translocal geographies: spaces, places, connections* Ashgate, Aldershot.
- CASTLES, S. (2014): International migration at a crossroads *Citizenship Studies* 18 (2): 190–207. doi: 10.1080/13621025.2014.886439
- CASTLES, S. (2011): Migration, crisis, and the global labour market *Globalization* 8 (3). 311–324. doi: 10.1080/14747731.2011.576847
- CONNOLLY, R. (2012): The determinants of the economic crisis in post-socialist Europe *Europe-Asia Studies* 64 (1): 35–67. doi: 10.1080/09668136.2012.635474

- CONSTANT, A.–NOTTMEYER, O.–ZIMMERMANN, K. F. (2013): The economics of circular migration In: CONSTANT, A.–ZIMMERMANN, K. F. (eds.) *International handbook on the economics of migration* pp. 55–74., Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- EGEDY, T. (2012): A gazdasági válság hatásai városon innen és túl *Területi Statisztika* 15 (4): 335–352.
- EGEDY, T. (2017): A külföldre ingázás statisztikai, demográfiai és területi jellemzői Magyarországon *Területi Statisztika* 57 (4): 385–405. doi: 10.15196/TS570403
- EKE, E.–GIRASEK, E.–SZÓCSKA, M. (2009): A migráció a magyar orvosok körében *Statisztikai Szemle* 87 (7–8): 795–825.
- FASSMANN, H.–REEGER, U.–SIEVERS, W. (EDS.) (2009): *Statistics and reality: Concepts and measurement of migration in Europe* Amsterdam University Press, Amsterdam.
- FAIST, T.–GERDAS, J.–RIEPLÉ, B. (2004): Dual citizenships a path-dependent process *International Migration Review* 38 (3): 913–944. doi: 10.1111/j.1747-7379.2004.tb00224.x
- FINDLEY, A. M. (2011): An assessment of supply and demand size theorizations of international student mobility *International Migration* 49 (2): 162–190. doi: 10.1111/j.1468-2435.2010.00643.x
- FISCHER, P. A.–MALMBERG, G. (2001): Settled people don't move: on life course and (im)mobility in Sweden *International Journal of Population Geography* 7 (5): 357–371. doi: 10.1002/ijpg.230
- GÁBRITY-MOLNÁR, I. (2012): A szerb-magyar határon átívelő migrációs életvitel *Létünk* 42 (4): 56–69.
- GLICK SCHILLER, N.–SALAZAR, N. B. (2013): Regimes of mobility across the globe *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39 (2): 183–200. doi: 10.1080/1369183X.2013.723253
- GÖDRI, I. (2015): Nemzetközi vándorlás In: Monostori, J. et al. (szerk.) *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről* pp. 187–211., KSH NKI, Budapest.
- HAGAN, J.–ESCHBACH, K.–RODRIGUEZ, N. (2008): U.S. deportation policy, family separation, and circular migration *International Migration Review* 42 (1): 64–88. doi: 10.1111/j.1747-7379.2007.00114.x
- HALL, C. M.–MÜLLER D. K. (2004): Introduction: Second homes, curse or blessing? Revisited In: HALL, C. M.–MÜLLER, D. K. (eds.) *Tourism, mobility and second homes. Between elite landscape and common ground* pp. 3–14., Channel View Publications, Clevedon.
- HONDAGNEU-SOTELO, P.–AVILA, E. (1997): “I’m here but I’m there”: the meanings of transnational motherhood *Gender and Society* 11 (5): 548–571.
- HUGO, G. (2013): Migration between the Asia-Pacific and Australia. A development perspective In: CORTINA, J.–OCHOA-REZA, E. (eds.) *New perspectives on international migration and development* pp. 229–275., Columbia University Press, New York.
- ILLÉS, S. (2015a): Circular human mobility in Hungary *Migration Letters* 12 (2): 152–161.
- ILLÉS, S. (2015b): A cirkuláció demográfiai és vándorláspolitikai vonatkozásai In: TÉSITS, R.–ALPEK, B. L. (szerk.) *A mi geográfiánk: Tóth József emlékezete* pp. 13–24., Idresearch Kft. - Publikon Kiadó, Pécs.

- ILLÉS, S.–KINCSES, Á. (2017): Attempts on measurement and visualisation of international circular migration *Journal of Mathematics and Statistical Science* 3 (2): 39–54.
- JEFFERY, L.–MURISON, J. (2011): Guest editorial, the temporal, social, spatial, and legal dimensions of return and onward migration *Population, Space and Place* 17 (2): 131–139. doi: 10.1002/psp.606
- KAUFMANN, V.–BERGMAN, M. M.–JOYE, D. (2004): Motility: mobility as capital *International Journal of Urban and Regional Research* 28 (4): 745–756. doi: 10.1111/j.0309-1317.2004.00549.x
- KINCSES, Á. (2012): *A Kárpát-medence ezredforduló utáni migrációs hálózatának vizsgálata*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KINCSES, Á. (2015): A szomszédos országok migrációs forrásterületeinek a vizsgálata a magyar népszámlálási adatok felhasználásával 2001-2011 között *Területi Statisztika* 55 (5): 407–431.
- KISS, E. É. (2011): A válság területi konzekvenciái az iparban *Területi Statisztika* 51 (2): 161–180.
- KLINTHALL, M. (2006): Retirement return migration from Sweden *International Migration* 44 (2): 153–180. doi: 10.1111/j.1468-2435.2006.00367.x
- KOVÁCS, Z.–EGEDY, T.–SZABÓ, B. (2015): Az ingázás területi jellemzőinek változása Magyarországon a rendszerváltozás után *Területi Statisztika* 53 (3): 233–253
- LADOS, G.–HEGEDŰS, G. (2016): Returning home: an evaluation of Hungarian return migration.” *Hungarian Geographical Bulletin* 64 (4): 321–330. doi: 10.15201/hungeobull65.4.2
- LADOS, G.–HEGEDŰS, G. (2017): A visszavándorlás és az identitásváltozás kapcsolatának vizsgálata a hazatérő magyarok példáján *Területi Statisztika* 57 (5): 512–536. doi: 10.15196/TS570503
- LANG, T. (2015): Socio-economic and political responses to regional polarisation and socio-spatial peripheralisation in Central and Eastern Europe *Hungarian Geographical Bulletin* 64 (3): 171–185. doi: 10.15201/hungeobull.64.3.2
- LÉVAI, I. (2006): *A komplex világrendszer evolúciója* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MCHUGH, K. E.–HOGAN, T. D.–HAPPEL, S. K. (1995): Multiple residence and cyclical migration: a life course perspective *Professional Geographer* 47 (3): 251–267. doi: 10.1111/j.0033-0124.1995.00251.x
- McLOUGHLIN, S. R.–MÜNZ, R. (2011): *Temporary and circular migration. Opportunities and challenges* European Policy Center, Brussels.
- MICHALKÓ, G. (2010): *Boldogító utazás* MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- MICHALKÓ, G. (2012): *Turizmológia: elméleti alapok* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MICHALKÓ, G.–RÁTZ, T.–HINEK, M. (2013): Magyarország bevásárlóturizmusa a gazdasági válság időszakában In: SIKOS T., T. (szerk.): *A válság hatása a kiskereskedelemre* pp. 147–163., Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő.
- NEWLAND, K.–AGUNIAS, D. R.–TERRAZAS, A. (2008): Learning by doing: Experiences of circular migration *MPI Insight* pp. 1–28., Migration Policy Institute, Washington, DC.
- POPOV, A. (2010): Making sense of home and homeland: former-Soviet Greeks’ motivations and strategies for a transnational migrant circuit *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36 (1): 67–85. doi: 10.1080/13691830903123211

- POULAIN, M. (eds.) 2006: *THESIM: towards harmonised European statistics on international migration* University of Louvain, Louvain.
- RATHA, D.–SIRKECI, I. (2010): Editorial: remittances and the global financial crisis *Migration Letters* 7 (2): 125–131.
- SANDERSON, M. R. (2010): Reconsidering of the study of international migration: A way forward for macrostructural migration research *International Migration* 48 (1): 179–193. doi: 10.1111/j.1468-2435.2009.00560.x
- SILVESTRE, J.–REHER, D. S. (2014): The internal migration of immigrants: differences between one-time and multiple movers in Spain *Population, Space and Place* 20 (1): 50–65. doi: 10.1002/psp.1755
- SKELDON, R. (2012): Going round in circles: circular migration, poverty alleviation and marginality *International Migration* 50 (3): 43–60. doi: 10.1111/j.1468-2435.2012.00751.x
- TANNENBAUM, M. (2007): Back and forth: immigrants' stories of migration and return *International Migration* 45 (5): 147–175. doi: 10.1111/j.1468-2435.2007.00430.x
- TAYLOR, J.–BELL, M. (2012): Towards Comparative Measures of Circulation: Insights from Indigenous Australia *Population, Space and Place* 18 (5): 567–578. doi: 10.1002/psp.695
- TÖTTÖS, Á. (2013): A többes állampolgárság kérdése az Európa Unióban és Magyarországon In: ÖRDÖG, I. (szerk.) 2013: *Migrációs antológia* pp. 109–137., Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal Tudományos Tanácsa, Budapest.
- WALDINGER, R. (2008): Between “here” and “there”: Immigrant cross-border activities and loyalties *International Migration Review* 42 (1): 3–29. doi: 10.1111/j.1747-7379.2007.00112.x
- WEBER, R.–SAARELA, J. (2017): *Self-selection into Circular Migration. Evidence from Linked Finnish and Swedish Register Data*. Stockholm Research Reports in Demography, no. 2017:28. Stockholm University, Demography Unit, Stockholm.
- WILLIAMS, A. M.–BALÁZ, V. (2008): *International migration and knowledge* Routledge, London.
- ZIMMERMANN, K. F.–ZAICEVA, A. (2012): *Returning home at times of trouble? Return migration of EU enlargement migrants during the crisis* IZA, Bonn.